

УДК 347.451

Є. О. Мічурін

ОКРЕМІ ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ОСІБ У ДОГОВІРНОМУ ПРАВІ

Досліджено окремі обмеження майнових прав фізичних осіб у договірному праві, винятки із договірної свободи. Виявлено обмеження у предметі договору, його ціні та ін. З'ясовано особливості дії таких обмежень та підстави їх встановлення у цивільному законодавстві.

Ускладнення здійснення цивільних прав для учасників правовідносин через встановлення обмежень відбувається щодо права власності, договірного права та інших цивільних прав.

Досі пильної уваги науковців не було приділено обмеженням майнових прав фізичних осіб у договірному праві. Не з'ясовано аспекти, в яких ці обмеження можуть виявлятися, доволі мало уваги приділялося тому, як вони співвідносяться зі свободою договору, залишається не до кінця дослідженою загальна спрямованість таких обмежень.

Коло цих проблем потребує ретельного наукового дослідження, отже актуальність статті є наявною, виходячи з указаних міркувань.

Щодо аналізу останніх публікацій, які були присвячені вирішенню цієї проблеми, то серед них існують такі. В. О. Горев щодо публічного договору виділив певні винятки зі свободи договору, зокрема обов'язок здійснювати продаж товарів, виконувати роботи або надавати послуги кожному, хто звернеться, що обмежує вільне волевиявлення на укладення договору, а також у виборі контрагента за договором [1, с. 113]. К. І. Скловський припустив можливість обмежувати право власності договором [2]. Р. А. Майданик вказала на окремі обмеження щодо вільного продажу майна, які існують при здійсненні права переважної купівлі [3, с. 851].

Утім, в цілому проблема виявлення окремих аспектів обмежень майнових прав залишилася недослідженою. Кожен з попередніх дослідників розглядав лише фрагменти цієї проблеми. Тому потрібним є узагальнити погляди попередніх дослідників з тим, щоб заповнити прогалини та виробити цілісне уявлення про обмеження майнових прав фізичних осіб у договірному праві.

Отже, метою цієї статті є розроблення узагальнюючого підходу щодо сутності обмежень майнових прав фізичних осіб у

договірному праві та з'ясування проявів, у яких ці обмеження виявляються. Завданнями, що слід вирішити для досягнення цієї мети, є: проаналізувати існуючі погляди на окремі обмеження у договірному праві, розглянути нормативне регулювання та на підставі аналізу виявити окремі аспекти і з'ясувати сутність обмежень майнових прав фізичних осіб у договірному праві, сформулювати відповідні висновки.

Стосовно загального розуміння обмежень у договірному праві слід зазначити, що основним обмежувачем договірної свободи є імперативні норми закону. Це підтверджується у ст. 6 ЦК України. Там, де сторони не порушують імперативних норм договірного права, є царина свободи договору, тому сторони на свій розсуд можуть врегульовувати договірні правовідносини, виникаючі між ними.

У літературі було визначено обмеження щодо волевиявлення сторін договору, яке безпосередньо стосується свободи договору. Зокрема, М. І. Брагінський та В. В. Вітрянський слушно зазначають, що індивідуальна свобода, яка становить основу договорів, є відносною. Приймаючи відповідне рішення, громадяни та юридичні особи мають керуватися законами, які виступають у ролі обмежувачів свободи договорів. Ці дослідники поділили обмеження в договірному праві на негативні та позитивні. Перші вказують на визначені законом випадки, між ким та які договори укладатися не можуть, другі мають на увазі обов'язкове укладення договорів чи включення до них певних умов [4, с. 128–133]. Поділ обмежень у договірному праві щодо волевиявлення учасників на негативні та позитивні із зазначеним вище змістом вважаємо доречним, адже він дозволяє побачити дві грані обмеження волевиявлення: неможливість укладення договору в одних випадках, визначених законом, та обов'язковість – в інших.

М. І. Брагінський та В. В. Вітрянський вказали, що обмеження свободи волевиявлення в договорах виявляються в тому, що законодавець може покласти на сторони обов'язок укласти договір або надає сторонам можливість обрати лише певну модель договору чи формулює обов'язкову для сторін редакцію певної договірної умови, чи, навпаки, забороняє вклучення в договір певної умови, виключає можливість певних категорій суб'єктів укладати договори тощо. Називається й обумовленість таких обмежень у договірному праві: інтереси слабкої сторони у договорі, інтереси третіх осіб (передусім реальних і потенціальних кредиторів), а також захист правопорядку чи інших, що мають суспільне значення, цінностей [4, с. 72].

А. Д. Корецький зауважив, що обмеження в договірному праві для однієї зі сторін (у формі нав'язування таких умов, на

які ця сторона вплинути не може) має спонукати до обмежень для іншої сторони [5, с. 162]. Як підтвердження цієї позиції можна навести правочин, що визнається недійсним через збитковість для однієї зі сторін. Згідно зі ст. 233 ЦК України правочин, який вчинено особою під тяжкої для неї обставини і на край невивідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину. Більше того, сторона, що скористалася тяжкою обставиною, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки і моральну шкоду, завдані їй у зв'язку з учиненням цього правочину. Як відзначили з цього приводу М. І. Брагінський та В. В. Вітрянський, здавна існують правила, що захищають інтереси слабкої сторони, зокрема тієї, яка змушена була продати свою річ через важкі обставини, та припускають оспорювання договору за цією обставиною [4, с. 72]. Звичайно, свобода договору для сторони, що зловживає тяжкою обставиною, внаслідок якої інша сторона вимушена укласти договір, обмежується для охорони прав та інтересів сторони, з боку якої існує тяжка обставина. Вище ми говорили про те, що обмеження виконують функцію охорони прав суб'єктів цивільних відносин. Оскільки ця риса є універсальною щодо обмежень майнових прав фізичних осіб, вона, як бачимо, цілком поширюється й на договірні відносини.

Законодавець визначив коло випадків, коли волевиявлення сторін щодо укладення договору обмежується, як у перелічених вище випадках. Визначені законодавцем обмеження в цьому аспекті не мають тлумачитись розширено, адже кожен із наведених випадків є винятком щодо свободи договору, який зумовлюється специфікою певних правочинів чи загальноправовими вимогами. Підтвердженням цього є позиція М. І. Брагінського та В. В. Вітрянського, які визначають, що укладення договору в обов'язковому порядку є винятком із загальних правил, які закріплюють автономію волі сторін при укладенні договорів [4, с. 167].

Поряд з обмеженнями щодо обов'язкового укладення договорів є також *обмеження щодо можливості укладення договору*. Це може бути пов'язано із дотриманням вимог щодо ліцензування діяльності, квотування чи необхідності сертифікації товару. Такі обмеження встановлені в суспільних інтересах для захисту вітчизняного товаровиробника, охорони здоров'я населення, що може постраждати через вихід на ринок недоброякісних товарів.

Забора на укладення окремих договорів стосується, наприклад, деяких випадків, пов'язаних із договором дарування. Так, К. І. Забоев указує на заборону дарування у відносинах

між комерційними організаціями в Росії, коли можливість укладення договору в одного суб'єкта визначається не лише його власним статусом, але й статусом контрагента за договором. Логіка законодавця полягає в тому, що основною метою комерційних організацій є одержання прибутку, отже, це не повинно прикриватися даруванням. При цьому фізичні особи-підприємці можуть цю заборону ігнорувати [6, с. 125]. Стаття 720 ЦК України є більш лояльною у порівнянні із російським законодавством, оскільки аналогічне обмеження сформульоване у вигляді дозволу. Зазначено, що підприємницькі товариства можуть укладати договір дарування між собою, якщо право здійснювати дарування прямо закріплено установчим документом дарувальника. Декрет Кабінету Міністрів України «Про управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності» [7] забороняв безкоштовну передачу майна державних підприємств іншим, зокрема фізичним, особам. Отже, обмеження є передання державного майна за договорами дарування та позички.

Такі обмеження пов'язані з необхідністю нормального здійснення цивільного обороту, а також із недопущенням укладення удаваних правочинів, де даруванням намагалися б прикрити інший, оплатний, правочин.

У виняткових випадках може застосовуватися таке обмеження щодо укладення договору, як заборона продажу. Так, Верховна Рада України заборонила Національному банку України проведення аукціонного продажу колекції образотворчого мистецтва АТ «Градобанк», враховуючи її високу культурну цінність та необхідність її збереження для України. До речі, як обмеження заборона продажу врегульована в українському законодавстві лише щодо земельних правовідносин. Згідно з цим право на земельну ділянку може бути обмежене шляхом заборони на продаж чи іншого відчуження певним особам протягом установленого строку (п. «а» ч. 1 ст. 111 ЗК України). Отже, встановлюючи заборону на продаж колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк», законодавець фактично застосував аналогію, пристосувавши обмеження, що врегульоване земельним законодавством, для врегулювання окремої ситуації з рухомим майном.

Утім, установлення обмежень за аналогією як такою вряд чи можна назвати виправданим. Адже кожне з обмежень має бути обґрунтованим, спиратися на існуючі пріоритети, задля яких встановлюються ті чи інші обмеження, тому встановлення обмежень за аналогією є не кращим прикладом їх правового регулювання. Потрібне більш чітке правове регулювання заборони продажу в цивільному законодавстві України.

На відміну від загальних обмежень свободи договору, спеціальні обмеження існують у договірному праві завдяки окремим нормам права, що закріплені в законі та регулюють ті чи інші аспекти укладення, зміни, припинення, виконання окремих договорів.

Обмеження щодо змісту договору впливають на можливість вільного визначення сторонами договірних умов. У деяких джерелах такі обмеження прямо названо обмеженнями свободи визначення умов договору [1, с. 10]. Утім, відносно формування категоріального апарату необхідно виходити з усталених теоретичних положень про те, що зміст договору становлять його умови. Це відображено в загальних положеннях про договір, зокрема у ст. 628 ЦК України. Отже, відповідні обмеження в цій роботі визначаються саме як обмеження змісту договору.

Обмеження змісту договору визначаються як на загальному, так і на спеціальному рівнях.

Перші стосуються змісту договору як такого. Зокрема, ст. 638 ЦК України встановлює, що сторони мають дійти згоди за всіма істотними умовами договору. Такі норми містяться й у спеціальних законодавчих актах. Наприклад, ст. 18 Закону України «Про іпотеку» містить положення, згідно з яким у разі відсутності в іпотечному договорі однієї з істотних умов він вважається неукладеним. Це обмежує вільне виявлення сторін щодо змісту, оскільки вони обов'язково мають визначити в ньому істотні умови і не можуть ігнорувати цю вимогу закону. В існуючих дослідженнях, наприклад у праці А. М. Танаги, вже виділялися обмеження свободи формування змісту договору через необхідність досягнення домовленості сторін за істотними умовами, з чим закон пов'язує укладення договору [8, с. 104]. Оскільки зміст договору формується саме через волевиявлення, такі обмеження безпосередньо стосуються волевиявлення сторін. Вимога щодо визначення сторонами істотних умов договору, що міститься у законі, спрямована на охорону інтересів учасників договірних відносин, забезпечення цивільного обороту, сприяє належному укладенню договірних правочинів. При цьому сторони вільні у визначенні змісту договірних умов, зате дійсно мають дотримуватись закону щодо переліку визначених ним істотних умов, зокрема досягти домовленості щодо предмету договору.

Обмеження, що встановлюють обіг зброї, лікарських засобів тощо, які спрямовані на забезпечення здоров'я людини, суспільної безпеки, з часом залишились і продовжують існувати в сучасному праві, оскільки є правомірними, спрямованими на охорону не лише важливих суспільних інтересів, але й прав та інтересів фізичних осіб. Наприклад, *за рішенням суду міста*

Мюнхена операторові зв'язку, що надає доступ до Інтернету, запропоновано забезпечити неможливість одержання порнографічного матеріалу з мережі Інтернету його клієнтами [9, с. 252]. Такі обмеження, які спрямовані на виконання вимог закону щодо дотримання моральності, не є поодинокими. Так, у Франції суд наклав заборону на доступ із французької території до сайту, що пропонує до продажу нацистську символіку [9, с. 252]. Звичайно, суд керувався законодавчими вимогами, які в обох наведених випадках були порушені. Обмеження, що накладаються законом і можуть бути реалізовані завдяки судовим рішенням, зумовлені охороною інтересів суспільства, яке не може сприяти розповсюдженню продукції аморального змісту. Відповідно договір, що не відповідає вимогам моралі, не може вважатися юридично легітимним.

Нині предметом договорів з відчуження земельних ділянок в Україні не можуть бути землі сільськогосподарського призначення, через запровадження мораторію на відчуження таких земель. Так, продовжує діяти мораторій щодо відчуження земельних часток (паїв), уперше встановлений у січні 2001 р. Внаслідок внесених змін до п. 15 Перехідних положень ЗК України від 09.02.2006 мораторій продовжує діяти [10, с. 25], чим обмежується можливість укладати договори з відчуження таких земельних ділянок.

У законодавстві України в окремих випадках установлюються певні обмеження щодо ціни договору. Вони можуть мати як визначений характер (наприклад, установлення індикативних цін на окремі товари, роботи чи послуги), так і встановлюватися на загальному рівні. В. С. Мілаш вказує на еквівалентність як форму виявлення справедливості, що підтримується в контексті договірної діяльності передусім за допомогою принципу захисту слабкої сторони договору [11, с. 73]. Це забезпечує обмеження щодо «кабальних», несправедливих умов договору, що зумовлюють явно нееквівалентне надання з боку іншої сторони, наприклад, через тяжкі для слабкої сторони обставини, які спонукають укласти такий договір. Іноді соціальні пріоритети та необхідність охорони прав фізичних осіб законодавчо дозволяють регулювати ціни на нееквівалентних засадах (що компенсується для виробників товарів, робіт, послуг через дотації). Так, у ст. 9 Закону України «Про ціни і ціноутворення» [12] сказано, що органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які своїм рішенням установлюють ціни (тарифи) на житлово-комунальні послуги в розмірі, нижчому від розміру економічно обґрунтованих витрат, зобов'язані відшкодувати суб'єкту господарювання різницю між затвердженим розміром ціни (тарифу) та розміром економічно обґрунтованих

витрат на виробництво. Є також винятки з еквівалентності зустрічного надання, зумовлені природою окремих, так званих алеаторних, ризикових договорів.

До обмежень у суб'єктному складі потрібно віднести ті, що ускладнюють можливість здійснення продажу речі будь-якій особі у договорах купівлі-продажу та оренди, що відбувається через існування права переважної купівлі.

Висновки:

1. У договірному праві існують загальні та спеціальні обмеження. Перші з них є універсальними для більшості договорів. Спеціальні обмеження в договірному праві властиві для окремих договорів чи їх групи та виявляються в обмеженнях змісту договору та його окремих умов, обмеженнях щодо виконання деяких договірних зобов'язань.

2. За структурою дії у договірному праві можна виділити:

а) обмеження щодо волевиявлення осіб. Відповідно до цього у певних випадках особа обмежена в тому, щоб відмовити в укладенні договору (наприклад, підприємець щодо інших осіб); в окремих випадках – утриматися від укладення договору, що пов'язано з вимогами до ліцензування окремих видів діяльності;

б) обмеження щодо суб'єктного складу. Вони ускладнюють вільне волевиявлення особи при здійсненні продажу речі будь-якій особі у договорах купівлі-продажу та оренди, що відбувається через існування права переважної купівлі;

в) обмеження щодо змісту договору. Вони, зокрема, виявляються у неможливості укладати договори щодо певного майна (наприклад, земель сільськогосподарського призначення через існування мораторію);

Список літератури: 1. Горев В. О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. О. Горев. – Х. : ХНУВС, 2007. – 200 с. 2. Сдловский К. О возможности ограничения права собственности договором / К. Сдловский // Хозяйство и право. – 1999. – № 5. – С. 109–113. 3. Майданик Р. А. Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посіб. / Р. А. Майданик. – К. : Юстиніан, 2007. – 912 с. 4. Брагинский М. И. Договорное право: общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 1999. – 848 с. 5. Корецкий А. Д. Теоретико-правовые основы учения о договоре / А. Д. Корецкий. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 208 с. 6. Забоев К. И. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора / К. И. Забоев. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 278 с. 7. Про управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності : декрет Кабінету Міністрів України від 15 груд. 1992 р. № 8-92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 7. – Ст. 52. – Втратив чинність згідно із законом України від 21.09.2006 № 185-V. 8. Танага А. Н. Принцип свободи договора в гражданском праве России / А. Н. Танага. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 211 с. 9. Аляб'єва Н. В. Договори на надання інтернет-послуг зв'язку: цивільно-правовий аспект / Н. В. Аляб'єва // Проблеми цивільного права та процесу (пам'яті проф. О. А. Пушкіна) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків,

26 трав. 2007 р.) / за ред. В. А. Кройтора, Р. Б. Шишки, Є. О. Мічуріна. – Х. : ХНУВС, 2007. – С. 250–252. **10.** Спіцина Л. Нормативне забезпечення та особливості здійснення правочинів щодо земельної частки (паю), право на яку посвідчено сертифікатом / Л. Спіцина // Нотаріат для Вас. – 2007. – № 7. – С. 24–27. **11.** Мілаш В. С. Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов / В. С. Мілаш. – Х. : Вид. ФОП Вапнярчук Н. М., 2007. – 440 с. **12.** Про ціни і ціноутворення : закон України від 3 груд. 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=507-12>. – Ред. від 30.10.2010.

Надійшла до редколегії 06.12.2010

Исследованы отдельные ограничения имущественных прав физических лиц в договорном праве, исключения из договорной свободы. Выявлены ограничения в предмете договора, его цене и др. Выяснены особенности действия таких ограничений и основания их установления в гражданском законодательстве.

Some specific restrictions of individuals' property rights in the contract law, the exclusion of contractual freedom are considered in the article. Some limitations in the subject contract, its cost, and others are revealed. The features of such restrictions, and grounds of their establishment in civil legislation are elucidated.